

Φώτιος Σωτ. Ιωαννίδης

Το ορθόδοξο εκκλησιαστικό ήθος: Η πνευματική ιδιαιτερότητα της Ανατολής και η αναζήτηση της Δύσης

Η προσέγγιση των όρων

Τα τελευταία χρόνια βιώνουμε μία ξαφνική και συνεχιζόμενη έξαρση της αναφοράς πολλών ανθρώπων, διάφορων πεποιθήσεων, μορφωτικού επιπέδου και κοινωνικών στρωμάτων, γύρω από το θέμα «Ορθοδοξία».

Από την προσέγγιση που γίνεται, διαπιστώνει κανείς πως στις πιο πολλές περιπτώσεις υπάρχει μία πολυποίκιλη ιδεολογική χρήση του όρου, η οποία όμως δεν έχει καμία σχέση με το περιεχόμενο και τη δυναμική του. Σε άλλες πάλι προσεγγίσεις επιχειρείται μία αποστεωμένη «φολκλορική» προβολή των εξωτερικών του στοιχείων, ενώ σε κάποιες άλλες συνδέεται η «Ορθοδοξία» αποκλειστικά με το πολιτιστικό προϊόν που προσφέρει στην ανθρωπότητα (αρχιτεκτονική, τέχνη κλπ.).

Όλα αυτά, ή έχουν σχέση με μία εσκεμμένη απόπειρα αποπροσανατολισμού από την εγνωσμένη κυριολεξία του όρου και του περιεχομένου που αυτός κομίζει, άρα πρόκειται για μία αιρετική - επιλεκτική προσέγγιση του θέματος από εκείνους που εξυπηρετούνται από αυτήν, ή σχετίζονται με την οδυνηρή άγνοια των μνημένων - με το βάπτισμα - και ταυτόχρονα ακατάρτιστων - ακατήχητων - πιστών.

Το κείμενο αυτό δε διεκδικεί τη συστηματική και κριτική παρουσίαση του θέματος. Άλλωστε προηγήθηκαν αρκετοί διακεκριμένοι ερευνητές και με επιτυχία ανέλυσαν όλες σχεδόν τις πτυχές του. Ο συντάκτης του επιθυμεί για παιδευτικούς και μόνο λόγους να συνοψίσει τη διαπιστωμένη πραγματικότητα και να διατυπώσει κάποιες σκέψεις του.

Το επίθετο «ορθόδοξος» σημαίνει εκείνον που έχει την ορθή γνώμη για κάτι. Η μεταφορά του όρου στο πεδίο της πίστης, μολονότι αποτελεί

αποδεκτό «τεχνικό όρο» για πολλούς αιώνες, φρονούμε πως είναι άστοχο να προφέρεται χωρίς τον ουσιαστικό προσδιορισμό του, που καθορίζει άλλωστε και το περιεχόμενο αυτής της πίστης, τη λέξη δηλαδή Εκκλησία. Τα μέλη αυτής της Εκκλησίας πιστεύουν και εκδηλώνουν την πίστη τους, με ορθότητα, στη μόνη αληθινή και οντολογική αλήθεια, τον προσωπικό Τριαδικό Θεό, που είναι ο ιδρυτής της. Κατά συνέπεια, μία είναι η ορθή πίστη και συνιστά μία αδιάσπαστη πληρότητα στην ολότητά της, ώστε να καθίσταται Καθολική.

Ο όρος λοιπόν «Ορθοδοξία», αν απομονωθεί και δε συνδεθεί, όπως συχνά συμβαίνει, με το πιο πάνω συγκεκριμένο ουσιαστικό και προσδιοριστικό του περιεχόμενο, τότε πολύ εύκολα καθίσταται ένα ιδεολόγημα, που στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι πολυσήμαντο και μάλλον χωρίς συγκεκριμένη ταυτότητα. Μία τέτοια θεώρηση των πραγμάτων, χαρακτηρίζεται από τη θεολογική γλώσσα ως αποπνευματικοποιημένη ή κάπως κομψότερα ως εκκοσμιευμένη.

Είναι ίσως δύσκολο στην εποχή μας να προσδιορίσει κάποιος με παρηρησία την ορθή πίστη και ίσως ακόμα δυσκολότερο να τη νοηματοδοτήσει βιωματικά, υιοθετώντας την κατά φύση εν Χριστώ ζωή με τη μετοχή του στο Σταυρό και στην Ανάσταση του Κυρίου. Κατά συνέπεια, είναι πολύ βολική η χρησιμοποίηση του απρόσωπου όρου «Ορθοδοξία» χωρίς συγκεκριμένο περιεχόμενο και ταυτότητα Χριστοκεντρική.

Η υιοθέτηση και η βίωση της ορθής εν Χριστώ ζωής δεν έχει καμία σχέση με κάποια «πνευματική μόδα», με πολιτική ή πολιτιστική δύναμη που ενώνει ή ακόμα και διαιρεί τους λαούς, όπως δεν έχει σχέση με οποιαδήποτε «ορθόδοξη αποκλειστικότητα» ελληνικού ή σλαβικού τύπου. Η αποδοχή και η βίωση της αλήθειας του Τριαδικού Θεού προϋποθέτει την ασκητική σταυρική πορεία του ανθρώπου μέσα από τη λειτουργική μετοχή του στην Εκκλησία και στην προοπτική της σωτηρίας του.

Η χριστιανική και άρα ορθόδοξη πνευματικότητα είναι ασκητική. Η στάση τού πιστού απέναντι στη γνώση και τη βίωση της αλήθειας του Χριστού είναι ταυτόσημη με την άσκηση. Κατά συνέπεια, η άσκηση δεν αποτελεί δυνατότητα επιλογής του μέλους της Εκκλησίας. Η δυνατότητα της επιλογής συνίσταται στον έγγαμο ή άγαμο βίο του ανθρώπου. Και οι δύο όμως επιλογές συνιστούν δεδομένη ασκητική τοποθέτηση, η οποία είναι το αντίδοτο στην αλλοτρίωση του ανθρώπου από την υποδούλωση

και την εξάρτησή του από τα κοσμικά πάθη, αλλά και την αναγκαιότητα που δημιουργεί η αμαρτία.

Η ασκητική τοποθέτηση του Χριστιανού δεν αποτελεί αρνητική στάση απέναντι στη ζωή, αλλά ορθή κατανόησή της μέσα στην οδό της ελευθερίας, της καταξίωσης του ανθρωπίνου προσώπου και της αγάπης. Η ασκητική τοποθέτηση του μέλους της Εκκλησίας είναι κοινωνική, φιλόδοξη, κενωτική και μεταμορφωτική. Ολοκληρώνει τον άνθρωπο πνευματικά και προσανατολίζει την εικόνα του προς το θεϊκό της αρχέτυπο.

Η ασκητική τοποθέτηση του ορθόδοξου μέλους της Εκκλησίας δεν εξαντλείται αποκλειστικά στη χρήση των βρωμάτων, αλλά κινείται δυναμικά στην αναζήτηση του μέτρου, της διάκρισης, του ταπεινού φρονήματος, της διακονίας, της αυτοπροσφοράς, της αγωνιστικότητας, αλλά και πολλών άλλων αρετών που μπορεί κανείς να τις αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Κυρίου και των αγίων Του.

Τα παραπάνω ανταποκρίνονται προς ένα συγκεκριμένο ήθος. Είναι το ήθος του Χριστού, το ήθος των αγίων, το ήθος του ορθόδοξου πιστού. Ήθος ευχαριστιακό, που υπερβαίνει την ατομικότητα και ως πρόσωπο πραγματώνει εν δυνάμει την κοινωνία της θεώσεως. Αυτό το συγκεκριμένο, αλλά όχι μονοδιάστατο ορθόδοξο ήθος, δεν έχει καμία ανάγκη από κανόνες και συστήματα ηθικής δυτικού τύπου και ευσεβοφάνειας.

Η διαφορετική και αποκλίνουσα πορεία των δύο κόσμων

Η χριστιανική Εκκλησία αναπτύσσεται μέσα στο ιουδαϊκό και ελληνορωμαϊκό πολιτισμικό περιβάλλον. Συγκρούεται ανυποχώρητα με τις τρέχουσες περί Θεού και ανθρώπου αντιλήψεις, προβάλλοντας την Ανάσταση και τον εκκλησιαστικό ασκητικό τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου.

Οι χριστιανικές κοινότητες βιώνουν το ευαγγελικό μήνυμα ευχαριστιακά και ασκητικά, όπως προκύπτει από το βιβλίο των Πράξεων των Αποστόλων και τις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου.

Η ανάπτυξη της οικουμενικής συνείδησης, που είχε ήδη καλλιεργηθεί μέσα στους κόλπους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, βρίσκει τώρα την ουσιαστική της θρησκευτική αναφορά, το όραμα και την έκφρασή της. Ξεπερνιέται ο ατομισμός με την προβολή του προσώπου, που ευχαριστιακά μεταμορφώνεται σε οικουμενικό και καθολικό.

Η εξάπλωση του νέου τρόπου και προτύπου ζωής απορρέει από την εκκλησιαστικοποίησή της και την ασκητική τοποθέτηση προς τα πράγματα του κόσμου. Αυτά άλλωστε αποτελούν κάποια από τα βασικά σημεία στην πολεμική που ασκούν προς τις χριστιανικές κοινότητες οι επικριτές τους.

Η καθημερινή βίωση αυτού του ασκητικού, λειτουργικού - εκκλησιαστικού προτύπου προσφέρει νέα αντίληψη για τα επίγεια, με προοπτική προς τα επέκεινα και ουσιώδη μέσα στα οποία καταξιώνεται η ζωή του ανθρώπου.

Στην ανάπτυξη της ορθόδοξης εκκλησιαστικής παράδοσης απομονώνεται κάθε διαρχία με την ισορροπημένη βίωση του δόγματος και του ήθους. Η πίστη στη μεταμόρφωση του σύμπαντος κόσμου εν Χριστώ καταργεί κάθε διπολικότητα διάκρισης του ιερού προς το κοσμικό, σε αντίθεση με την εκλογικευμένη και κοσμική αντίληψη των πραγμάτων από το δυτικό Χριστιανό.

Η ορθόδοξη θεώρηση για τη ζωή είναι ενιαία και όχι διασπασμένη. Αυτός είναι και ο λόγος που στην ορθόδοξη Ανατολή δεν παρουσιάζονται αυτονομήσεις στον ανησυχητικό βαθμό της διάσπασης. Όπου όμως αυτές εκδηλώνονται, ή είναι καθ' επίδραση ξένων προτύπων ζωής, ή πρόκειται για ηθελημένη απόκλιση από την ενότητα που προσφέρει το ορθόδοξο πρότυπο. Κάθε πιστός, που ακολουθεί στην ακρίβειά του το δόγμα και βιώνει το ασκητικό ήθος, αγωνίζεται για να κρατήσει αδιάσπαστη την κοινωνία και αδιαίρετο το εκκλησιαστικό σώμα.

Η μεσαιωνική Δύση αποτελεί τυπικό παράδειγμα της υιοθέτησης διαρχικών τάσεων όχι μόνο στη θεολογία, αλλά και στην κοινωνία της. Η προβολή της διάκρισης του κοσμικού από το ιερό κατατείνει, κατ' ένα ασυνείδητο μάλλον τρόπο, να καταστήσει με την αλλοτριωτική εκκοσμίκευση κοσμικό ακόμα και αυτό το ιερό. Στο γεγονός αυτό δρα καταλυτικά η απουσία συνοδοιπορίας του ορθού δόγματος με το αυθεντικό ασκητικό ήθος της Εκκλησίας. Τα πολυδύναμα μοναχικά

τάγματα με τον εξουσιαστικό, εκκοσμικευμένο και φεουδαρχικό τους χαρακτήρα αδυνατούν να λειτουργήσουν ως αντίβαρο στην εκτροπή από την καθολική πνευματική μεταμόρφωση του κόσμου.

Αντίθετα, το κοινοβιακό πνεύμα του ορθόδοξου μοναχισμού, με το ευχαριστιακό του ήθος, την ολοήμερη και καθημερινή δοξολογική του αναφορά στο Θεό, το δημοκρατικό του πνεύμα και τη συλλογική - εκκλησιαστική του διάσταση επηρεάζει καταλυτικά τις κοινότητες της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας. Το ίδιο ασκητικό ήθος κρατάει ζωντανή την πίστη των ορθόδοξων πληθυσμών και τους χαλυβδώνει, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις παντοίες κακουχίες για πολλούς αιώνες.

Ορισμένοι ισχυρίζονται πως οι ιστορικές συγκυρίες βοηθούν την Ανατολή στην εκγύμναση της καρτερικότητας, της λιτότητας και της ελπίδας για ανάταση. Η άποψη αυτή, που στην ουσία προσπαθεί μάλλον να αποσυνδέσει τον κοινωνικό από τον εκκλησιαστικό βίο, δεν μπορεί να παραβλέψει το ουσιαστικό γεγονός πως, ο απλός ορθόδοξος πιστός, παρ' όλες τις αλλοτριώσεις που δέχεται, μένει σταθερός στην παράδοσή του, στο εκκλησιαστικό του ήθος, στο ασκητικό του φρόνημα και στην πνευματική του εξύψωση με πλήθος νεομαρτύρων και, ας μου επιτραπεί ο νεολογισμός, νεο-ησυχαστών αγίων.

Τη στιγμή λοιπόν που οι δυτικές κοινωνίες επιχειρούν να ανασυστήσουν το αρχαίο ελληνικό πνεύμα με την Αναγέννηση, σε ένα καθαρώς εκκοσμικευμένο περιβάλλον που οδηγεί στην οριστική διάσπαση και διάσταση του ιερού από το κοσμικό, ιδιαίτερος κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, η ορθόδοξη Ανατολή ζει ακόμα με απλότητα την ενοριακή κοινοτική ζωή στην πνευματική και κοινωνική της ολότητα. Τα ίδια χαρακτηριστικά διατηρούνται στον ορθόδοξο ανατολικό χώρο ακόμα και όταν στη Δύση ανδρώνεται το διχαστικό καπιταλιστικό πνεύμα, που σημειωτέον βρίσκει πρόσφορο έδαφος και θερμή υποδοχή από τους Προτεστάντες Χριστιανούς.

Οι δυτικές κοινωνίες βιώνουν για αιώνες την εκκοσμίκευση και τη στρέβλωση της χριστιανικής καθολικής αλήθειας με άμεσες συνέπειες στην έκφραση αυτής, δηλαδή στο ορθόδοξο ασκητικό ήθος. Οι προσπάθειες που γίνονται από το δυτικό άνθρωπο, προκειμένου να επανεύρει το αλλοτριωμένο του ήθος, εδράζονται και πάλι στη σφαίρα του κοσμικού γι' αυτό και λειτουργούν ως υποκατάστατα.

Η αμετρία του καπιταλιστικού πνεύματος, που γεννά σωρεία κοινωνικών και ηθικών προβλημάτων, επιχειρείται να καμφθεί με την ιδεολογία του Σοσιαλισμού, σε μία προσπάθεια αντίταξης ενός «καινού» ήθους και μάλιστα υπολανθάνοντος χριστιανικού. Διεκδικεί λοιπόν η Δύση, μέσα από αυτό το ιδεολογικό υπόβαθρο, τη χαμένη απλότητα και πτωχεία, την ισοκατανομή των αγαθών, την αντίσταση στην υπερ-κατανάλωση και τη συναδέλφωση των ανθρώπων για τον κοινό σκοπό.

Το αίτημα για την ειρήνη, τον αφοπλισμό και τη σωτηρία του περιβάλλοντος δεν απορρέει πλέον από τη χριστιανική διδαχή και το εκκλησιαστικό ήθος, αλλά αποτελεί εκκοσμικευμένη ιδεολογική προβολή θέσεων, συγκεκριμένων και οργανωμένων κοινωνικών ομάδων.

Η σαρωτική πνοή, όμως, του ισχυρού ανέμου της εκκοσμίκευσης φτάνει και στην ορθόδοξη Ανατολή. Ο εκδυτικισμός αρχίζει με την προσβολή της αντίληψης για την ενότητα και καθολικότητα του κόσμου. Ο κατακερματισμός αυτού επιτυγχάνεται με τη σύσταση εθνικών κρατών και Εκκλησιών με καθαρώς εθνοφυλετικά κριτήρια. Η αρχή του «ντόμινο» λειτουργεί άψογα, αφού σύσσωμη η Ανατολή παραδίνεται στα νέα δεδομένα.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική πραγματικότητα, από την εποχή του ελεύθερου ελληνικού κράτους μέχρι και τις ημέρες μας, αυτή προσπαθεί, τις περισσότερες φορές μάλλον απεγνωσμένα, να συντηρήσει την αρχή της ενότητας του κοσμικού με το ιερό και την πίστη στην ακεραιότητα της καθολικότητας σε κάθε επίπεδο. Το ορθόδοξο ασκητικό ήθος μοιάζει αμαυρωμένο, αφού η δυτικοτροπη αμετρία κινείται κυριαρχικά, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα που πρωταγωνιστεί ο άνθρωπος.

Ο επαναπροσδιορισμός και η προοπτική της σύγκλισης

Ο δυτικός χριστιανικός κόσμος γνωρίζει την εκκοσμίκευση και την αλλοτρίωση του ασκητικού ήθους της Εκκλησίας για περισσότερα από χίλια χρόνια. Το γεγονός αυτό συνιστά πράγματι ένα ισχυρό εμπόδιο στην επανέυρεση των πρωταρχικών καταβολών της ενωμένης και από τους προγόνους τους βιωμένης καθολικής χριστιανικής παράδοσης. Το εμπόδιο όμως αυτό δεν είναι αξεπέραστο, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη του τη συνειδητή προσπάθεια προσέγγισης της δυτικής

χριστιανοσύνης με την ορθόδοξη πνευματικότητα, ακόμα και μέσα από τον ποικιλότροπα σχολιασμένο διεκκλησιαστικό διάλογο.

Στις ημέρες μας είναι πραγματικότητα πλέον ότι η δυτική θεολογία, τόσο στη ρωμαϊκή όσο και στην προτεσταντική της εκφορά, επανατοποθετείται ως προς την ορθόδοξη Εκκλησία και θεολογία. Σε παλαιότερες εποχές φάνταζε ουτοπικό να μελετάται συστηματικά η Ανατολή από τα δυτικά πανεπιστήμια. Σήμερα όμως αυτό αποτελεί γεγονός. Υπάρχει συστηματική μελέτη του πολιτισμού, της γλώσσας, των ηθών και του θρησκευτικού βιώματος των ανατολικών λαών με ιδιαίτερη έμφαση στους ορθόδοξους λαούς.

Υπάρχει επίσης μία καταγεγραμμένη στροφή αρκετών δυτικών Χριστιανών προς την ορθόδοξη Εκκλησία, γεγονός που ως φαινόμενο είναι πρωτόγνωρο σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό ακριβώς, έστω και δειλά, πιστοποιεί τη συνειδητοποίηση της χρεοκοπημένης ιδεολογικοποίησης του Χριστιανισμού, καθώς και του συνολικού δυτικού προτύπου ζωής.

Η πιο πάνω πραγματικότητα συνιστά σήμερα ίσως τη μεγαλύτερη θετική πρόκληση για την επανέυρεση, σε βάθος χρόνου, όλων των Χριστιανών στην κοινή αδιαίρετη πίστη και στην έκφραση του εκκλησιαστικού ασκητικού ήθους. Στο σημείο αυτό σίγουρα χρειάζεται η αυτοκριτική και η επανατοποθέτηση των ορθόδοξων πιστών στον άκριτα εισρέοντα εκδυτικισμό και στην υποφώσκουσα, πλην αυξανόμενη, πνευματική αλλοτρίωση.

Το ορθόδοξο μέλος της Εκκλησίας, ενώ πολλές φορές αισθάνεται εγκλωβισμένο μέσα στα όρια της εκκοσμικευμένης πραγματικότητας, ελληνικής ή άλλης, στην προσπάθειά του να αμυνθεί, δυστυχώς όμως με τα ίδια κοσμικά όπλα, προβάλλει όχι τόσο την οικουμενική και καθολική του πίστη όσο την εθνική του ταυτότητα. Μοιραία όμως και ίσως όχι πάντα συνειδητά εθνικοποιεί την πίστη και την εκκλησιαστική του υπόσταση. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνεται την οικουμενική και υπεράνω φυλών, γλωσσών και κρατών αναφορά του στο Θεό ως εθνικό προϊόν.

Το φαινόμενο αυτό εξυπηρετεί κατά βάση την αποσπασματική θεώρηση της ενιαίας καθολικής πίστης, αφού προβάλλει ως κυρίαρχο στοιχείο όχι πλέον την αδιάσπαστη καθολική ενότητα στα πλαίσια της ποικιλίας της έκφρασής της, αλλά την εκκοσμικευμένη περί πίστεως αντίληψη με εθνικούς χρωματισμούς και «αποκλειστικότητες». Σαφώς και είναι άλλο πράγμα να αισθάνεται κάποιος ενσυνείδητα Ορθόδοξος ή και Έλληνας, ακόμα και αν η εθνική του ταυτότητα είναι άλλη, όταν μετέχει στην αλήθεια αυτών των ιδεών και διαπιστώνει την αξία τους. Και, φυσικά, είναι άλλο πράγμα η προσπάθεια υπέρ της απόδειξης της υπεροχής τους.

Όταν λοιπόν συνειδητοποιήσει και πάλι το ορθόδοξο μέλος της Εκκλησίας την οικουμενική του αποστολή ως Χριστιανού και ελευθερωθεί από τη σχετικότητα και συμβατικότητα του εκκοσμικευμένου προτύπου που του προτείνεται και πολλές φορές του επιβάλλεται, τότε θα ξαναβρεί το γνήσιο εκκλησιαστικό του ήθος, ώστε να καταστεί πραγματικά φως του κόσμου.

Προϋπόθεση και προαπαίτηση, για να συμβούν τα παραπάνω, είναι, κατά την άποψή μας, η συνεχής κατάρτιση - κατήχηση του μέλους της Εκκλησίας. Η επανάπαυση στην αρχή της «δεδομένης Ορθοδοξίας» φέρει μάλλον ακέραη την ευθύνη για την κατά βάση πνευματική αλλοτρίωση που δέχεται ο πιστός από το κοσμικό φρόνημα. Η στροφή της εκκλησιαστικής μας διδαχής στην παράδοση του ορθόδοξου πατερικού ήθους και λόγου, απαλλαγμένου όμως από τις όποιες ιδεολογικές του χρήσεις, αποτελεί την ασφαλή πορεία του ανθρώπου στην προοπτική της πνευματικής του ελευθερίας και ανάτασης. Και αυτό, γιατί η ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση δε γεννά ηθικούς τύπους ανθρώπων, αλλά πρόσωπα που μετέχουν στη θεότητα και, παρά τις πολλές τους πτώσεις, με ανόθευτη πίστη, ανυπόκριτη αγάπη, ελπίδα και ειλικρινή μετάνοια πορεύονται προς τη μεταμορφωτική τους δόξα.

Ενδεικτική προτεινόμενη βιβλιογραφία

Αρβελέρ - Γλύκατζη Ελ., Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μετφρ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα 1988³

Βασιλειάδης Π., Η Ορθοδοξία στο σταυροδρόμι, Εκκλησία - Κοινωνία-Οικουμένη 4, Θεσσαλονίκη 1992

Γιανναράς Χρ., Η ελευθερία του ήθους, Αθήνα 1979

Γιανναράς Χρ., Ορθοδοξία και Δύση, Αθήνα 1992

Γιούλτσης Βασ., Πνευματικότητα και κοινωνική ζωή, Θεσσαλονίκη 1978

Ευδοκίμων Π., Η Ορθοδοξία, μετφρ. Αγ. Μουρτζόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972

Ζηζιούλας Ιω., Μητρ. Περγάμου, Η κτίση ως Ευχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα της οικολογίας, Αθήνα 1992

Καρδαμάκης Μ., Ορθόδοξη πνευματικότητα. Η αυθεντικότητα του ανθρώπινου ήθους, Αθήνα 1993

Κιτρομηλίδης Π., Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη, Αθήνα 1990

Μαντζαρίδης Γ., Ορθόδοξη πνευματική ζωή, Θεσσαλονίκη 1993²

Μαντζαρίδης Γ., Χριστιανική Ηθική, Θεσσαλονίκη 1995⁴

Μαρτζέλος Γ., Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α', Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη - 25, Θεσσαλονίκη 1993

Ματσούκας Ν., Ελληνορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός (στα πλαίσια του νέου Ελληνισμού), Θεσσαλονίκη 1985

Μπέγζος Μ., Ελευθερία ή Θρησκεία. Οι απαρχές της εκκοσμίκευσης στη φιλοσοφία του δυτικού Μεσαίωνα, Αθήνα 1991

Η Ορθοδοξία ως πρόταση ζωής, συλλογικός τόμος, επιμέλεια Κ. Δεληκωσταντή, Αθήνα 1993

Πανταζόπουλος Ν., Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση, Δίκαιο και Κοινοτισμός 1, Αθήνα 1993

Παπαδερός Αλ., “Ορθοδοξία και Οικονομία. Διάλογος με τον Alfred Müller-Armack”, Θέματα Κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας, Θεσσαλονίκη 1975, 83-165

Παπανδρέου Δαμ., Μητρ. Ελβετίας, Ορθοδοξία και Ευρώπη, Κατερίνη 1989

Πέτρου Ιω., Κοινωνική δικαιοσύνη. Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην παράδοση της Ορθοδοξίας, Θεσσαλονίκη 1986

Πέτρου Ιω., Θεολογία και κοινωνική δυναμική, Εκκλησία - Κοινωνία-Οικουμένη 8, Θεσσαλονίκη 1993

Πέτρου Ιω., Εκκλησία και Πολιτική στην Ελλάδα (1750-1909), Εκκλησία-Κοινωνία - Οικουμένη 3, Θεσσαλονίκη 1992

Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ορθόδοξου Θεολογίας, επιμέλεια Ιω. Παναγόπουλου, Αθήναι 12-29 Αυγούστου 1986

Schmemmann Αλ., Για να ζήσει ο κόσμος, μετφρ. Ζ. Λορεντζάτου, Αθήνα 1987²

Ware Κάλ. Επισκ. Διοκλείας, Ο Ορθόδοξος δρόμος, Αθήνα 1987

Ware Κάλ, Επισκ. Διοκλείας, Η Ορθόδοξη Εκκλησία, μετφρ. Ι. Ροηλίδη, Αθήνα 1996